

19. YÜZYILDA BİTLİS’TE ERMENİLER VE TOPLUMSAL HAYATTAKİ KONUMLARI

ARMENIANS IN BİTLİS AND THEIR STATUS IN SOCIAL LIFE IN 19TH CENTURY

Kasım ERTAŞ¹

Öz

Ermenilerin Bağış/Baghesh olarak isimlendirdikleri Bitlis, Ermeni tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bölge, tarihsel süreç içerisinde belli dönemlerde Ermenilerin siyasi hâkimiyeti altında yer almıştır. Zaman içerisinde bölgedeki siyasi hâkimiyetlerini kaybeden Ermeniler, hem nüfus yoğunluğu bakımından hem de iktisadi açıdan bölgedeki etkinliklerini önemli ölçüde muhafaza etmeyi başarmışlardır. Bitlis Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altına girdikten sonra da Ermeniler, buradaki varlıklarını korumuşlardır. Nitekim 19. yüzyılda Bitlis vilayeti, Anadolu’daki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu altı vilayetten (vilâyât-ı sitte) birisidir. Ermeniler bu dönemde, şehrin iktisadi ve idari hayatında oldukça etkin bir konuma sahiptirler. Buradan hareketle çalışmamızda, Bitlis’in kadim sakinleri olan Ermenilerin 19. yüzyılda şehirdeki nüfusları, ikamet yerleri, dini kurumları, eğitim kurumları, iktisadi faaliyetleri ve kamu hizmetinde üstlendikleri görevler ele alınacaktır. Yapılan bu çalışma ile Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu’nun son döneminde Bitlis’in toplumsal hayatındaki konumları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Bitlis, Ermeniler, Toplumsal Hayat, Vilâyât-ı Sitte.

Abstract

Bitlis, which Armenians call Bages/Baghesh, has an important place in the history of the Armenians. The region was under Armenian political domination during certain periods in the historical process. Armenians, who lost their political dominance in the region over time has largely succeeded in preserving both their population density as well as their influence economically in the region. Armenians maintained their existence in Bitlis after it fell under the Ottoman Empire rule as well. Indeed, in 19th Century, Bitlis province is one of the six provinces (vilayat-i-sitte) where Armenian population is the densest in Anatolia. During this period, Armenians have a very active position in the economic and administrative life of the city. Starting from this, in our study, the ancient inhabitants of Bitlis, the Armenians' population in the city, places of residence, religious institutions, educational institutions, economic activities and the duties undertaken in the public service in 19th Century will be discussed. With this study, setting forth the status of the Armenians in the social life of Bitlis during the last period of the Ottoman Empire will be attempted.

Keywords: Ottoman, Bitlis, Armenians, Social Life, Six Provinces (Vilâyât-ı Sitte).

¹ Yrd.Doç.Dr., Şırnak Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, kasimertas@gmail.com

Giriş

Bitlis, Güneydoğu Anadolu ile Doğu Anadolu'yu birbirinden ayıran ve geçilmesi neredeyse imkânsız olan Güneydoğu Toroslarının nispeten daraldığı bir vadide kurulmuştur. Bitlis çayının Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide yer alan şehir, bu konumu ile tarih boyunca önemli bir yerleşim birimi olarak varlığını korumuştur. Bitlis şehrinin nüvesini oluşturan Bitlis Kalesi'nin yerinde ilk defa kimlerin yerleştiği ve şehrin isminin nereden geldiği ile ilgili kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak eski kaynakların birçoğunda aktarılan bir efsaneye göre Bitlis Kalesi, Büyük İskender'in emri üzerine onun kumandanı Badlis tarafından kurulmuş ve şehrin bugünkü adı da Badlis'in isminden gelmiştir. Büyük İskender döneminden sonra Bitlis, Selefkoslar'ın hâkimiyeti altına girmiştir. Daha sonra Sasaniler ile Romalılar arasında sık sık el değiştiren şehir, Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesinden sonra Doğu Roma sınırları içerisinde kalmıştır.² Ermenilerin Bağış/Baghesh olarak isimlendirdikleri Bitlis,³ Ermeni tarihinde önemli bir yere sahiptir. Yaklaşık olarak M.Ö. 1200 tarihinde Frigyalılarla beraber Batı Trakya'dan göç ederek bugünkü Ege Bölgesi civarına yerleşen Ermenilerin daha sonra Frigyalılardan koparak M.Ö. VI. veya VII. yüzyılda Urartu Krallığı'nın bulunduğu Van-Tuşpa merkezli bölgeye yerleştikleri kabul edilmektedir.⁴ Dolayısıyla Ermenilerin Bitlis şehrinin kurulduğu ilk zamandan itibaren burada varlık gösterdikleri varsayılabilir. Nitekim eski Ermeni kaynaklarında Bitlis adının sık sık zikredilmesi⁵ ve 4. yüzyılda bölgede çok sayıda Ermeni prensliği ve beyliğinin hüküm sürdüğüne şahit olunması⁶ şehrin Ermeni tarihindeki önemini ortaya koyması açısından dikkate değer bilgilerdir.⁷

Bitlis şehri, Hz. Ömer döneminde, 641 yılında Müslümanlarca fethedilmiştir. Daha sonra Emeviler ve Abbasiler'in yönetimi altına giren şehir, 1047 yılında Selçukluların hâkimiyetine girmiştir. Ancak Mervaniler'in elinde bırakılan Bitlis, 1084/1085 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girmiştir.⁸ 16. yüzyılda Kürt beyleri tarafından yönetilen Bitlis,⁹ Çaldıran seferi dönüşünde, 1514 yılında İdris-i Bitlisî'nin de gayretleriyle bölgedeki mahallî beylerin Yavuz Sultan Selim'e bağlılıklarını bildirmesi sonucu Osmanlı İmparatorluğu'na bağlanmıştır. Ancak şehrin bu bağlılığı süreklilik arz etmemiştir. Bölgedeki beyler, zaman zaman Safeviler'in himayesine girmişlerdir. Bitlis, 1534 yılında kesin olarak Osmanlı topraklarına katılmıştır.¹⁰ Osmanlı idari taksimatında Erzurum eyaletinin Muş sancağına bağlı bir kaza merkezi olan Bitlis'in 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyıla kadarki tarihi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır.¹¹ 19. yüzyıla gelindiğinde bölgenin idari yapısında birtakım değişikliklerin yapıldığı görülmektedir. Bu çerçevede 1879 yılında Bitlis,

² Metin Tuncel, "Bitlis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, c. 6, s. 225-226.

³ Urfalı Mateos, *Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer- Halil Yınanç), Ankara 1987, s. 55; Robert H. Hewsen, "The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa 2001, s. 52.

⁴ Bkz. Jacques de Morgan, *The History of the Armenian People: From the Remotest Times to the Present Day*, Boston 1918, s. 52-53; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2006, s. 66; George A. Bournoutian, *Ermeni Tarihi*, (Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011, s. 23; Cahit Külekçi, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012, s. 65-66.

⁵ Bkz. Besim Darkot, "Bitlis", *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1979, c. 2, s. 659.

⁶ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, (Çev. Mayda Saris), İstanbul 2013, s. 467.

⁷ Ayrıca Bkz. Rene Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, s. 28-29.

⁸ Metin Tuncel, "Bitlis", s. 226.

⁹ Besim Darkot, "Bitlis", s. 659.

¹⁰ Metin Tuncel, "Bitlis", s. 226.

¹¹ Metin Tuncel, "Bitlis", s. 227.

Siirt, Muş ve Genç sancaklarından müteşekkil Bitlis vilayeti kurulmuştur. Bitlis şehri de Bitlis sancağı ve vilayetin merkezi olmuştur. Bu dönemde Bitlis Sancağı; merkez kaza, Ahlat, Hizan ve Mutki kazalarından müteşekkildir.¹²

Bitlis şehrinin kadim sakinleri olan Ermeniler, önceki dönemlerde olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu döneminde de şehirdeki varlıklarını muhafaza etmişlerdir. 19. yüzyılda Bitlis vilayeti, Anadolu'daki Ermeni nüfusun en yoğun olduğu altı vilayetten (vilâyet-i sitte) birisidir.¹³ 20. yüzyılın başında 681 yerleşim birimine dağılmış, 510 kilise, 161 manastır ve 207 eğitim kurumuna (9.309 öğrenci) sahip, yoğun bir Ermeni nüfusunu barındıran Bitlis vilayeti, Ermeniler açısından önemli bir yerleşim bölgesidir.¹⁴ Çalışmanın ilerleyen kısmında detaylı bir şekilde ele alacağımız üzere, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermeniler, hem şehrin hem de vilayetin iktisadi ve idari hayatında önemli bir konuma sahiptirler. Ancak bugüne kadar ülkemizde yapılan akademik çalışmalarda Ermenilerin Bitlis'in iktisadi ve idari hayatındaki konumları, eğitim kurumları, dini kurumları, sosyo-kültürel faaliyetleri ve Müslümanlarla münasebetleri gibi konular neredeyse hiç incelenme konusu yapılmamıştır. Yapılan araştırmalar daha çok 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreğinde vilayette/şehirden Ermeniler ile Müslümanlar arasında meydana gelen siyasi hadiseler ekseninde ilerlemiştir. Ancak söz konusu konu ele alınırken de bilimsel kıstaslara yeterince riayet edilmediğine şahit olunmaktadır. Hayalhanelerinde tasavvur ettikleri 'Ermeni' profiline uygun bilimsel kanıtlar bulma çabası içerisinde gerçekleştirilen bu çalışmaların önemli bir kısmının objektiflikten uzak ve tek taraflı oldukları görülmektedir. Bu açıdan söz konusu çalışmalar, Müslümanlar ile Ermeniler arasında yaşanan çatışmaları etraflıca inceleyip problemi teşhis etmek yerine; meydana gelen hadiselerin sorumluluğunu sadece Ermeniler ve 'dış güçler'e yıkarak kısır bir döngü içerisine girmekten kurtulamamıştır.¹⁵ Bitlis Ermenilerinin 'tehcir' edilmeleri ve 1915 yılında meydana gelen çatışmaları konu edinen bir çalışmada ise, Ermenilerin tarih boyunca sürekli göçe tabi tutuldukları belirtilerek, bu göçlerin sebepleri ise tarihi gerçeklikten uzak ve Ermenileri tahkir edici ifadelerle açıklanmaya çalışılmaktadır. Ermenilerin 'tehcir' edilmeleri, bilimsel gerçeklikten uzak ve bilim adamlığına yakışmayan bir tarzda açıklanan söz konusu çalışmada Ermeniler; paraya ve servete düşkün, maceraperest, hamilerine karşı ihanet eden ve içinde insan sevgisi olmayan kimseler olarak nitelendirilmektedir.¹⁶ Bitlis Ermenileri ile ilgili yapılan çalışmalarda, Ermeniler ile ilgili eksik ve yanlış bilginin yanı sıra, literatür eksikliği de göze çarpan bir diğer önemli problem olarak zikredilmesi gereken bir husustur.¹⁷ Bütün bunların yanı sıra Bitlis ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda Ermenilerden hiç bahsedilmemesi¹⁸ veya birkaç kelime ile geçiştirilmesi de burada zikredilmesi gereken bir eksikliklerdir.

¹² *Bitlis Vilayeti Salnâmesi*, H. 1310, s. 133; Metin Tuncel, "Bitlis", s. 227.

¹³ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2010, s. 140.

¹⁴ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 467.

¹⁵ Örnek olarak bkz. Sebahattin Vanlı, "Bitlis Olayları (1895 ve 1914)", *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2011, s. 449 vd.

¹⁶ Bkz. Mehmet Törehan Serdar, *Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş*, Bitlis 2007, s. 19.

¹⁷ Örnek olarak bkz. M. Salih Mercan, "Bitlis Vilayeti Dahilinde Tahrir Edilen Ermeni Nüfusun Miktarı ile Devlet Hizmetinde İstihdam Edilen Memurların Maaş, Rütbe ve Vazifeleri", *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, s. 336 vd. Bu çalışmada Ermeni Patriği Nerses Varjabedian'ın (patrikliği 1874-1884) ismi 'Narcis Varabedian' olarak zikredilmektedir. Ayrıca çalışmanın konusu dolayısıyla çok sayıda Ermeni ismine yer vermek zorunda kalan yazar, Ermeniler arasında çok yaygın olarak kullanılan isimlerin neredeyse tamamına yakını yanlış yazmaktadır. Örnek olarak Agop ismi Akup, Karabet ismi Karapıt, Boğos ismi Bağoz vs. şeklinde zikredilmiştir.

¹⁸ Çalışmamızda özellikle Bitlis'in tarihi coğrafyası ile ilgili kısmı kaleme alırken yararlandığımız *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'ndeki Metin Tuncel imzalı 'Bitlis' maddesinde ne Ermenilerden ne de Ermenilere ait şehirdeki tarihi eserlerden hiçbir surette bahsedilmemektedir. Şehirden Müslümanlara ait tarihi dini yapılar tek tek zikredilirken Ermenilere ait kilise ve manastırlardan tek kelime ile bile bahsedilmemesinin tarafımızca

Bitlis Ermenileri ile ilgili, yukarıda bahsettiğimiz birçok eksik ve yanlış bilgi bu alanda bilimsel ve objektif akademik çalışmaların gerekliliğini ortaya koymaktadır. Buradan hareketle bu çalışmamızda Bitlis vilayeti ve sancağının merkezi olan Bitlis şehrindeki Ermenilerin; şehirdeki ikamet yerleri, nüfusları, dini kurumları, iktisadi faaliyetleri gibi konuları ele alarak Ermenilerin 19. yüzyılda, Bitlis şehrinin toplumsal hayatındaki konumlarını ortaya koymaya çalışacağız. Bitlis vilayetinin hatta sancağının tamamını bir makale kapsamında ele almak mümkün değildir. Bu sebeple sadece Bitlis şehir merkezi ve kısmen de merkeze yakın bazı önemli yerleşim birimleri bu çalışmanın kapsamında değerlendirilmiştir. Bununla beraber nüfus ve eğitim kurumları gibi bazı konularda detaya girilmeden önemine binaen vilayetin geneli ile ilgili birtakım bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca şehirdeki Müslüman-Ermeni ilişkileri de, hem çalışmanın sınırlarını aştığından hem de başka bir çalışmamıza konu olmak üzere bu araştırmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

1-İkamet Yerleri

Osmanlı İmparatorluğu, gelir kaynaklarını ve vergi mükelleflerini tespit etmek amacıyla farklı zamanlarda ‘tahrir’ adı verilen sayımlar gerçekleştirmiştir. Bu tahrirler sayesinde söz konusu yerleşim biriminin mali durumunun yanı sıra demografik yapısı hakkında da bilgi elde edilebilmektedir. Bu çerçevede, Bitlis Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyetine girdikten sonra 1540 yılında bir tahrir yapılmıştır. Bu tahrirde Bitlis’teki mahallelere ve bu mahallelerin sakinleri hakkında bilgi yer almaktadır. Söz konusu tahrirde göre Bitlis şehrinde 26 mahalle bulunmaktadır. Bunlardan 10 tanesi Müslüman, 16 tanesi ise Ermeni mahallesi olarak kaydedilmiştir.¹⁹ Söz konusu tahrirden 115 yıl sonra Bitlis’i ziyaret eden Evliya Çelebi de şehirdeki mahalleler hakkında bilgi vermektedir. Evliya Çelebi’nin Bitlis’e uğradığı 1655 yılında şehrin mahalle sayısında fazla bir değişiklik olmamakla beraber, Ermenilerin ikamet ettiği mahalle sayısında bir düşüş söz konusudur. Evliya Çelebi, Bitlis’te 17 Müslüman²⁰ ve 11 de gayrimüslim mahallesi bulunduğunu ifade etmektedir. Müslümanlara ait mahallelerin isimlerini tek tek zikreden Evliya Çelebi, söz konusu mahallelerin tamamen Müslümanlara ait olduğunu belirtmektedir. Gayrimüslim mahallelere gelince Evliya Çelebi, bunların ‘Arabî ve Yakubî Ermeni’ mahalleri olduğunu, ancak isimlerini bilmediğini ifade etmektedir.²¹ Bitlis’te Ermenilerden başka gayrimüslim topluluk olarak sadece birkaç aile Yakubî²² bulunmaktadır. Dolayısıyla burada gayrimüslim mahallesi

yadırgandığını ifade etmeliyiz. Kanaatimizce oldukça önemli ve güvenilir bir ilmi çalışma olan söz konusu ansiklopedinin ilgili maddesindeki bu eksikliğin ansiklopedinin sonraki baskılarında giderilmesini ümit ediyoruz. Bkz. Metin Tuncel, “Bitlis”, s. 225-228. Bunun yanı sıra 2014 yılında Bitlis Düşünce ve Akademik Çalışma Grubu tarafından düzenlenen ve çok sayıda tanınmış akademisyenin de katıldığı 1. Uluslararası Bitlis Sempozyumu’nda da Bitlis Ermenilerine dair kayda değer bir tebliğ yer almamıştır. 50 tane sunumun olduğu sempozyumda sadece 3 tane bildiri Bitlis Ermenilerinden bahsetmektedir. Henüz basılmamış olup dinlediğimiz bu tebliğlerden iki tanesi Bitlisli Ermeni Yazar William Saroyan’dan bahsederken, “Bitlis’te Misyonerlik ve Ermeni Kolejleri, Bitlis’in Tarihinden ve Tarihten Silinemeyen Kadim Bir Halk: Ermeniler” başlıklı diğer bildiri ise, oldukça yüzeysel olup, Bitlis Ermenileri hakkında birkaç bilgi kırıntısı sunmaktan öteye geçememektedir. Ermeni Gazeteci-Yazar Sarkis Hatspanian’ın konu ile ilgili değerlendirmesi için bkz. <http://ermenistan.de/sarkis-hatspanian-yazi-bitliste-15-kilise-beri-gel-canan-beri-gel/> (21.02.2016).

¹⁹ Bkz. Emine Altunay, “1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1994), s. 34.

²⁰ Evliya Çelebi, 17 sayısını verdiği halde 20 mahalle ismi zikretmektedir. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2001, c. 4, s. 66.

²¹ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 4, s. 66.

²² Burada bir yanlış düzeltmekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bitlis ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda 19. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden yabancı seyyahların eserleri referans gösterilerek Bitlis’te 40-50 aile Yahudi bulunduğu bilgisine yer verilmiştir. Ancak söz konusu referanslara müracaat edildiğinde (H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, London 1901, c. 2, s. 151.) burada zikredilenin Yahudi değil, Yakubî (Jacobite) olduğu, dolayısıyla araştırmacıların ‘Jacobite’ ifadesini ‘Yahudi’ olarak tercüme ettikleri görülmüştür. Ayrıca söz konusu araştırmacıların, Vital Cuinet’nin nüfus verilerini (Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie: Geographie*

olarak zikredilen 11 mahalle, Ermeni mahalleleridir. Nitekim Evliya Çelebi de, “*bu şehirde aslâ Yahûdî ve Fireng ve Urum yoktur, cümle Ermenîlerdir*” diyerek şehirdeki gayrimüslim topluluğun Ermenilerden müteşekkil olduğunu vurgulamaktadır.²³

19. yüzyıla gelindiğinde Bitlis’in hem mahalle sayısında hem de mahallelerin demografik yapısında büyük bir değişiklik söz konusudur. Bu döneme ait Bitlis şer’iyye sicilleri incelendiği zaman şehrin mahalle sayısının 4’e düştüğü görülmektedir. Bunlar; Hersan, Kızıl Mescid, Taş ve Zeydan mahalleleridir. Her ne kadar bir-iki şer’iyye sicilinde Ayne’l- Barid, Aşağı Kale, Han ve Avih mahallelerinin ismi birkaç yerde zikredilmiş olsa da, şehrin ana yapısını yukarıda zikrettiğimiz 4 mahallenin oluşturduğunu ifade edebiliriz. Nitekim H. 1310 (1892) tarihli Bitlis Vilayet Salnâmesi’nde de Bitlis’in 4 mahallesinin olduğu ifade edilmektedir.²⁴ Ayrıca Vital Cuinet de Bitlis’in dört mahallesi olduğunu belirterek yukarıda zikrettiğimiz mahalle isimlerini vermektedir.²⁵ Mahallelerin demografik yapısındaki değişime gelince, 16. ve 17. yüzyılda Müslümanlar ile Ermeniler farklı mahallelerde ikamet ederken 19. yüzyılda Müslümanlar ile Ermenilerin aynı mahallelerde ikamet ettikleri görülmektedir. Bitlis şer’iyye sicillerine yansıyan kayıtlara bakıldığında Ermenilerin Hersan,²⁶ Kızıl Mescid²⁷ ve Taş²⁸ mahallelerinde ikamet ettikleri görülmektedir. Şehrin bir diğer mahallesi olan Zeydan’da²⁹ ise çok az sayıda Ermeni’nin yaşadığı kayıtlardan anlaşılmaktadır. Bitlis merkez kazasındaki Ermenilerin şehir merkezinin dışında, merkez kazaya bağlı Güzeldere ve Tatik nahiyeleri ile bu nahiyelere bağlı köylerde yoğun olarak yaşadıklarını ifade edebiliriz.³⁰

2-Nüfus

Bitlis, Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyetine girdikten sonra 1540 yılında yapılan tahrir göre Bitlis şehir merkezinin toplam nüfusu 7.030 kişidir. Bu nüfusun 1.410’u Müslüman, 5.620’si ise gayrimüslim olarak kaydedilmiştir.³¹ Önceki başlıkta da ifade ettiğimiz üzere birkaç hane Yakubi³² haricinde Bitlis şehir merkezinde Ermenilerden başka gayrimüslim bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu nüfus verilerine göre Bitlis, Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetine girdiği zaman, şehir nüfusunun % 80’ini Ermeniler oluşturmaktadır. 1655 yılında Bitlis’i ziyaret eden Evliya Çelebi, Bitlis vilayetinin genelinde

Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L’Asie Mineure, Paris 1891, c. 2, s. 562.) aktarırken de aynı şekilde Süryani Yakubi (Syriens Jacobites) ifadesini ‘Yahudi’ olarak tercüme ettikleri görülmüştür. Ancak Bitlis vilayetinin 19. yüzyıldaki nüfus kayıtlarına bakıldığında değil Bitlis kazasında, vilayetinin genelinde tek bir Yahudi’nin bile bulunmadığı görülecektir. Söz konusu çalışmalar için bkz. İsmail Mangaltepe, “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Bitlis”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2007, s. 288-289; Cihan Yapıştıran, “19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2013), s. 23-24.

²³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 4, s. 66.

²⁴ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 145.

²⁵ Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie*, c. 2, s. 559. Cumhuriyet’in ilk yıllarında da Bitlis’teki mahalle sayısı değişmemiştir. Bu dönemde Bitlis’in; Taş, Zeydan, İnönü ve Hersan mahallelerinden müteşekkil olduğu görülmektedir. Bkz. Metin Tuncel, “Bitlis”, s. 228.

²⁶ *Bitlis Şer’iyye Sicili*, No: 298, s. 41, 57, 61, 78, 155; No: 333, s. 27, 95, 156, 157, 209, 210; No: 412, s. 6, 41, 76.

²⁷ *Bitlis Şer’iyye Sicili*, No: 298, s. 30, 45, 60, 61, 78; No: 333, s. 136, 165; No: 412, s. 7, 55, 75.

²⁸ *Bitlis Şer’iyye Sicili*, No: 298, s. 23, 40, 41, 56, 60, 78, 79, 144; No: 333, s. 67, 96, 107; No: 411, s. 18, 105; No: 412, s. 6, 55, 114.

²⁹ *Bitlis Şer’iyye Sicili*, No: 333, s. 29; No: 412, s. 76.

³⁰ *Bitlis Şer’iyye Sicili*, No: 333, s. 145, 146; No: 412, s. 18, 39, 69; Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 472-473.

³¹ Emine Altunay, “1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı”, s. 35.

³² Bitlis şehir merkezinde 19. yüzyılda 40-50 aile Yakubi yaşamaktadır. Bkz. Vital Cuinet, *La Turquie d’Asie*, c. 2, s. 562; H. F. B. Lynch, *Armenia: Travels and Studies*, c. 2, s. 151.

43.000 Ermeni bulunduğunu ifade etmektedir.³³ Ancak Evliya Çelebi, şehir merkezindeki Ermeni nüfusu hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

İncelediğimiz dönemin başlarında (1813-1814) Anadolu'yu gezen İngiliz Seyyah John Macdonald Kinneir, Bitlis'e de uğramıştır. Kinneir, Bitlis merkez kazasının (nahiye ve köyler dâhil) nüfusunun yaklaşık olarak 26.000 kişi olduğu bilgisini vererek, bunların Kürt, Türk, Ermeni ve Süryani olduğunu ifade etmektedir.³⁴ Kinneir, Bitlis merkez nüfusunun ise yaklaşık olarak 12.000 kişi olduğunu ve bu nüfusun yarısının Müslüman, yarısının ise Ermeni olduğunu belirtmektedir.³⁵ 19. yüzyılın sonlarına doğru (1890) Bitlis'i ziyaret eden İngiliz misyoner Isabella L. Bird ise şehirdeki Ermeni nüfusunun 2000-5000 arasında olduğunu ifade etmektedir.³⁶ Şehrin 19. yüzyılın sonundaki nüfusu hakkında bilgi veren Şemseddin Sami de, Bitlis şehrinin nüfusunun yaklaşık olarak 15.000 kişi olduğunu ve bunun üçte ikisi Müslüman Kürt, üçte birinin ise Ermeni olduğunu belirtmektedir.³⁷

1890'lı yıllarda Düyûn-ı Umumiye müfettişi olarak bölgede incelemelerde bulunan Vital Cuinet, Bitlis'in merkez kaza nüfusu hakkında bilgi vermekle beraber, şehir merkezinin nüfusu hakkında herhangi bir bilgiye yer vermemektedir. Devletin resmi kayıtlarından da istifade eden Vital Cuinet'nin verdiği bilgilere göre 19. yüzyılın sonlarında Bitlis kazasının toplam nüfusu 38.886'dır. Bu nüfusun 20.800'ü Müslüman, 16.086'sı Ortodoks Ermeni, 200'ü Protestan ve 1.800'ü ise Süryani Yakubi'dir.³⁸

Ermeni Patrikliği'nin verdiği bilgilere göre de Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Bitlis kazasının genelinde, 56 yerleşim birimine dağılmış şekilde 23.892 Ermeni yaşamaktadır. Bu nüfusun 16.651'inin kazaya bağlı nahiye ve köylerde; 7.241'inin ise Bitlis şehir merkezinde yaşadığı belirtilmektedir.³⁹

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kapsamlı nüfus sayımı, 1831 yılında yapılan nüfus sayımı kabul edilmektedir.⁴⁰ '1257 Senesinde Memâlik-i Mahrûse-i Şahânedde Mevcûd Nüfus Defteri' olarak bilinen bu nüfus sayımının sonuçları, 'Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831' adıyla Enver Ziya Karal tarafından yayınlanmıştır. Ancak söz konusu eserde, Bitlis vilayetinin nüfusu hakkında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.⁴¹ Dolayısıyla 1831 yılında yapılan bu nüfus sayımına Bitlis vilayetinin dâhil edilmediği anlaşılmaktadır. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881/82-1893 genel nüfus sayımında Bitlis sancağının nüfusu yer almakla birlikte merkez kaza ve şehir merkezinin nüfusuna müstakil olarak yer verilmemiştir.⁴² Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 yılına ait nüfus kayıtlarının yer aldığı 'Memâlik-i Osmaniye'nin 1330 Senesi Nüfus İstatistiki' adlı kitapçıkta ise Bitlis merkez kazanın nüfusu verilmekle beraber, şehir merkezinin nüfusu ile ilgili herhangi bir bilgi yer almamaktadır. Bu nüfus sayımına göre, Bitlis kazasının toplam nüfusu 58.174'tür. Bu

³³ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 4, s. 64.

³⁴ John Macdonald Kinneir, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813, s. 331.

³⁵ John Macdonald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818, s. 394.

³⁶ Isabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, New York & London 1891, c. 2, s. 354.

³⁷ Şemseddin Sami, "Bitlis", *Kamûsü'l-A'lâm*, İstanbul 1306, c. 2, s. 1239.

³⁸ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 562.

³⁹ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 472. Aynı kaynağın başka bir yerinde 57 yerleşim biriminde ve 23.899 Ermeni'nin yaşadığı ifade edilmektedir. bkz. s. 64.

⁴⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943, s.10; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 62.

⁴¹ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, s. 14-17.

⁴² Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 274-275.

nüfusun 38.701'i Müslüman, 18.650'si Ermeni, 89'u Ermeni Katolik, 384'ü Protestan ve 350'si ise Süryani olarak kaydedilmiştir.⁴³

Bitlis'teki Ermeni nüfusu ile ilgili olarak; bölgeyi ziyaret eden Batılı seyyahların, Osmanlı müelliflerinin, Batılı araştırmacıların, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin ve Osmanlının resmi nüfus kayıtlarını verdikten sonra konu ile ilgili bir değerlendirme yapabiliriz. Kaynakların verdiği bilgilerden yola çıkarak 19. yüzyılda Bitlis şehir merkezinin nüfusunun 12.000-15.000 arasında olduğunu söyleyebiliriz. Toplam nüfus içerisindeki Ermeni nüfusunun ise 5.000-7.000 arasında olduğu görülmektedir. Ancak İngiliz Seyyah Kinneir, şehir merkezinin nüfusunun yarısının Ermeni olduğunu söylerken, Şemseddin Sami nüfusun 3'te 1'inin Ermeni olduğunu belirtmektedir. Ermeni Patrikliği ise şehirde 7.241 Ermeni nüfusun bulunduğu bilgisini vermektedir. Şehrin nüfusu yaklaşık olarak 15.000 olarak kabul edildiğinde şehrin nüfusunun yarısının Ermeni olduğu ortaya çıkmaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ermeniler 16. yüzyılda 5.620 kişilik bir nüfusla şehrin % 80'ini oluşturmaktadırlar. Ermeni Patrikliği'nin 19. yüzyıl için verdiği 7.241 sayısı ile 16. yüzyıldaki 5.620 sayısı karşılaştırıldığında Bitlis'teki Ermeni nüfusunda 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar 1.621 kişilik bir artış yaşandığı görülmektedir. Ermenilerin 16. yüzyıldan sonra bölgeden kitlesel bir şekilde göç ettiklerine dair elimizde bir bilgi bulunmadığına göre Ermeni Patrikliği'nin verdiği sayıyı esas kabul etmek daha uygun görünmektedir. Dolayısıyla yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak 19. yüzyılda Bitlis nüfusunun yarısını veya en az yarısına yakın bir oranını Ermenilerin oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Bitlis merkez kazasındaki Ermeni nüfusuna gelince; Vital Cuinet, kazadaki Ermeni nüfusu için 16.086 sayısını verirken Osmanlının 1914 yılına ait nüfus kayıtlarında 18.650 sayısı yer almaktadır. Ermeni Patrikliği ise kazanın genelinde 23.892 Ermeni yaşadığını belirtmektedir. Bitlis kazasındaki Ermeni nüfusu ile ilgili kaynakların verdiği rakamlar arasında aşırı bir fark bulunmamakla beraber, kazanın toplam nüfusu hakkında verilen rakamlar arasında büyük farklılık bulunmaktadır. Bu çerçevede Vital Cuinet, kazanın toplam nüfusunu 38.886 olarak verirken, Osmanlının 1914 yılına ait nüfus kayıtlarında toplam nüfus 58.174 olarak verilmektedir.

Çalışmamız, dönemin vilayet merkezi olan Bitlis şehrini kapsadığı için sancağın ve vilayetin Ermeni nüfusu konusunu detaylı olarak ele alamıyoruz. Ancak buradaki Ermeni nüfusu hakkında bir soru işareti bırakmamak için Bitlis merkez sancağın ve vilayetin genelindeki Ermeni nüfusu hakkında Ermeni patrikliğinin, Vital Cuinet'nin ve devletin resmi nüfus sayım sonuçları neticesinde elde edilen verileri kısaca ele almanın faydalı olacağına inanıyoruz.

İstanbul Ermeni Patrikliği'nin verilerine göre 1913-1915 yılları arasında Bitlis sancağında 182 yerleşim birimine dağılmış 51.007 Ermeni yaşamaktadır. Vilayetin genelinde ise 681 yerleşim birimine dağılmış olarak 218.404 Ermeni yaşamaktadır.⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1881/82-1893 genel nüfus sayımına göre ise Bitlis sancağının toplam nüfusu 75.760 olarak verilmektedir. Bu toplam nüfus içerisindeki Ortodoks Ermeni nüfusu 30.445 olarak verilmektedir. Bu sayımda sancak genelindeki Katolikler 26, Protestanlar 561, Süryaniler ise 261 kişi olarak kaydedilmiştir. Bu sayıma göre sancaktaki Müslüman nüfus ise 44.467'dir. Söz konusu sayıma göre vilayetin toplam nüfusu 276.998'dir. Bu nüfusun 101.358'i Ortodoks Ermeni, 4.945'i Katolik, 1.498'i Protestan, 1981'i Süryani ve 159'u da gayrimüslim çingene olarak kaydedilmiştir. Vilayetin genelindeki Müslüman nüfus ise 167.054 olarak verilmiştir.⁴⁵ H. 1310 (1892) yılına ait Bitlis Vilayet Salnâmesi'nde ise

⁴³ Orhan Sakin, *Osmanlı'da Etnik Yapı (1914 Nüfusu)*, İstanbul (t.y.), s. 224.

⁴⁴ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 64.

⁴⁵ Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 274-275.

vilayetin genel nüfusu 318.911 olarak verilmektedir. Bu nüfusun 102.349'u Ortodoks Ermeni, 1.675'i Protestan ve 3.408'i de Katolik olarak kaydedilmiştir. Söz konusu cetvele bakıldığında, Protestan ve Katolik nüfusun yoğun olarak bulunduğu yerlerde Süryani ve Keldani nüfusun hemen hemen hiç bulunmadığı veya çok az olduğu görülmektedir. Ayrıca Anadolu'daki Protestanların tamamına yakınının Ermeni olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda⁴⁶ Ermeni nüfusunun yaklaşık olarak 107 bin civarında olduğu ifade edilebilir. Salnâmede vilayetin tamamının tahririnin yapılamadığı belirtilerek, şayet tamamının tahriri yapılırsa nüfusun söz konusu rakamın bir buçuk katına çıkacağı ifade edilmektedir. Buna göre tahririn tamamı yapıldığı takdirde vilayetin toplam nüfusu yaklaşık olarak 478.000 civarında olacaktır. Aynı salnâmede "*Tahririn tamamıyla farz-ı icrâsı takdirde nüfus-ı müslimeye nisbetle Ermeni, Protestan, Katolik, Süryani, Keldani milletlerinden ibaret olan ahali-i gayr-i müslimenin nüfusu ancak rub' nisbetinde görülebilir*" denilerek nüfusun tamamı tahrir edildiği takdirde gayrimüslimlerin Müslüman nüfusa oranlarının ancak dörtte bir nispetinde olacağı vurgulanmaktadır.⁴⁷

Vital Cuinet ise, Bitlis sancağının toplam nüfusunu 108.227 olarak vermektedir. Bu nüfus içerisindeki Ortodoks Ermeni nüfusunu ise 32.709 olarak kaydetmektedir. Vilayetin genel nüfusunu 398.625 kişi olarak kaydeden Cuinet; Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerine bağlı Ermenilerin vilayetteki toplam nüfusunu da 131.390 olarak zikretmektedir.⁴⁸

Ermeni Patrikliği, Vital Cuinet ve devletin resmi nüfus verileri karşılaştırıldığında hem sancağın hem de vilayetin genelindeki Ermeni nüfusu için kaynakların verdiği rakamlar arasında büyük bir farkın olduğu görülmektedir. Vital Cuinet, nüfus verilerini hazırlarken devletin kayıtlarından da istifade ettiği için Cuinet ile devletin verdiği rakamlar, İstanbul Ermeni Patrikliği'nin verilerine göre birbirine daha yakındır. Ancak İstanbul Ermeni Patrikliği'nin özellikle vilayetin genelindeki Ermeni nüfusu için verdiği 218.404 sayısı neredeyse hem Cuinet'nin hem de devletin verdiği rakamın iki katına tekabül etmektedir.

Osmanlının, vilayetin geneli için verdiği nüfus rakamlarına Katolik ve Protestan nüfusun tamamı Ermeni varsayılarak Ortodoks Ermeni nüfusa ilave edildiği takdirde vilayetin genelindeki Ermeni nüfusu 107.801 olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumda da Ermeni Patrikliği ile devletin resmi kayıtları arasındaki farkta önemli bir değişiklik olmamaktadır. Bununla beraber yukarıda H. 1310 (1892) yılına ait salnâmeden yaptığımız alıntı, devletin vilayetin genelindeki gayrimüslim nüfusu-özellikle Ermeniler- az gösterme kaygısı içerisinde olduğunu düşündürmektedir. Aynı şekilde İstanbul Ermeni Patrikliği'nin de vilayetin genelindeki Ermeni nüfusu fazla göstermiş olabileceği ihtimali söz konusu edilebilir.

Bütün bu ihtimallere rağmen devletin 1881/82-1893 genel nüfus sayımındaki veriler, yukarıdaki açıklamalarımız dikkate alınarak değerlendirildiğinde, 1915'ten önce vilayetin nüfusunun yaklaşık olarak yüzde 40'ını Ermenilerin oluşturduğu söylenebilir.

3-Dini Kurumları

Ermenilere ait dini yapılar, Bitlis bölgesinin mimarisi içerisinde önemli bir konuma sahiptir. Hatta Urartulardan sonra Van ve çevresindeki bölgede dini mimarinin temsilcileri olarak Ermeniler zikredilebilir. Nitekim Vaspuragan Ermeni Krallığı döneminde Van Gölü çevresinde çok sayıda manastır ve kilise inşa edilmiştir.⁴⁹ Bu çerçevede Bitlis vilayetinin hem genelinde hem de Bitlis kazasında Ermenilere ait çok sayıda kilisenin varlığı göze

⁴⁶ Bkz. Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, İstanbul 2015, s. 60.

⁴⁷ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 159-160.

⁴⁸ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 526-527.

⁴⁹ Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II: Bitlis*, Ankara 2002, s. 3, 319.

çarpmaktadır. H. 1310 (1892) yılına ait Bitlis Vilayet Salnâmesi'nde, vilayetin genelinde gayrimüslimlere ait 186 kilise ve manastır bulunduğu bilgisine yer verilmektedir. Aynı salnâmede Bitlis kazasında 33 kilisenin bulunduğu kaydedilmektedir.⁵⁰ Salnâmede, söz konusu kilise ve manastırların hangi dini gruba ait olduğu ile ilgili herhangi bir bilgiye yer verilmemektedir. Ancak yukarıda nüfus bahsinde de belirttiğimiz üzere hem vilayetin genelinde hem de Bitlis kazasında Ermenilerin dışındaki gayrimüslim nüfus oldukça azdır. Dolayısıyla söz konusu salnâmede sayıları verilen ibadethanelerin sadece birkaç tanesinin diğer Hristiyan gruplara ait olup geriye kalanların Ermenilere ait olduğunu söyleyebiliriz. Bitlis vilayet salnâmesinin yukarıdaki rakamlarına karşın Ermeni kaynaklarında, 1914 yılında Bitlis vilayeti sınırları içerisinde Ermenilere ait 510 kilise ve 161 manastır bulunduğu belirtilmektedir.⁵¹ Görüldüğü üzere Ermenilere ait kilise ve manastır sayıları konusunda Osmanlı kaynaklarının verdiği bilgiler ile Ermeni kaynaklarının verdiği bilgiler arasında büyük bir fark bulunmaktadır. Ancak elimizde bu konuda bilgi veren üçüncü bir kaynak bulunmadığı için kıyaslama yapıp kesin bir kanaat belirtmek mümkün olmamaktadır. Bununla beraber Osmanlı kaynaklarının Ermenilere ait bazı köylerdeki kiliseleri dikkate almayıp sadece önemli bazı kiliseleri esas almış olabileceği düşünülebilir. Çünkü kiliseler ile ilgili sayı veren söz konusu Ermeni kaynaklarında Ermenilerin ikamet ettikleri yerleşim birimlerindeki kiliselerin birçoğunun isimleri de zikredilmektedir. Dolayısıyla Ermeni kaynaklarında verilen rakamı teyit etmek mümkün olmamakla beraber, Bitlis vilayetinde Ermenilere ait kilise sayısının Bitlis vilayet salnâmesinde verilen rakam kadar az olmadığını da ifade etmek gerekir. Nitekim günümüzde bile Bitlis bölgesindeki yerleşim birimleri ziyaret edildiğinde çok sayıda yerleşim biriminde Ermenilere ait kilise kalıntılarına rastlanmakta veya o bölgede daha önce Ermenilere ait bir kilise/ manastır bulunduğu dair bilgi elde edilebilmektedir. Dolayısıyla bu noktada Ermeni kaynaklarının verdiği sayının kabul edilebilir bir sayı olduğunu söyleyebiliriz.

İncelediğimiz dönemde Bitlis şehir merkezinde, Ortodoks Ermenilere ait 4 kilise ve 5 manastır bulunmaktadır. Bunların yanı sıra Protestan Ermeniler de 1 kiliseye sahiptirler. Ermenilere ait bu kiliselerden birincisi, Garmir Surp Nişan olarak da bilinen Surp Giragos Kilisesi'dir. Ermeniler açısından oldukça önemli olduğu düşünülen bu kilisede, İsa Mesih'in kanına bulanmış bir haçın kutsal emanet olarak muhafaza edildiği rivayet edilmektedir. İkincisi, ayazmasıyla ünlü olduğu ifade edilen Surp Sarkis Kilisesi'dir. Diğerleri ise Beş Horanlı Meryem Ana ve Surp Kevork kiliseleridir. Bitlis'te Ermenilere ait manastırlara gelince bunlar; eski birer scriptoria, yani keşişlerin el yazmalarının kopyalarını çıkardıkları manastırlardır.⁵² Bu manastırların başında Surp Hovhannes Mıgırdiç adıyla da bilinen Amırdol Manastırı⁵³ gelmektedir. Diğerleri ise; Komats Asdvadzadzini Vank, Surp Asdvadzadzin, Khntragadar Surp Asdvadzadzin ve Surp Garabed manastırlarıdır.⁵⁴ Yukarıda zikrettiğimiz kilise ve manastırların yanı sıra Ermenilere ait bazı dini yapıların camiye dönüştürüldüğü de görülmektedir. Buna Bitlis'teki Kızıl Mescid örnek olarak zikredilebilir. Konu ile ilgili bilgi

⁵⁰ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 141-142.

⁵¹ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 467.

⁵² Geniş bilgi için bkz. Robert W. Thomson, "Bitlis and Armenian Histories", *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa 2001, s. 105.

⁵³ Bu manastırda, 15. yüzyılın başlarında kurulan bir mektepte İlahiyat dışında Felsefe ve Mantık gibi derslerin de okutulduğu ifade edilmektedir. Ayrıca buradan mezun olan öğrencilerin değişik bölgelere giderek yeni mektepler açtıkları kaydedilmektedir. Hatta bu mektebin 18. yüzyılın başlarında ilim ve fen tedrisinde oldukça terakki ettiği ve bu sebeple 'Dârülfünun' olarak anılmaya başlandığına dikkat çekilmektedir. Bkz. Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, c. 1-2, s. 750.

⁵⁴ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 472.

veren Katip Çelebi, Bitlis'teki Kızıl Mescid'in daha önce Ermeni kilisesi olduğunu, şehrin Müslümanlar tarafından fethinden sonra camiye dönüştürüldüğünü ifade etmektedir.⁵⁵

4-Eğitim Kurumları

Osmanlı İmparatorluğu, yönetimi altındaki gayrimüslimleri birçok alanda olduğu gibi eğitim konusunda da serbest bırakmıştır. Ermeni toplumunda eğitim faaliyetleri, önceleri cemaatlerinin ruhani liderinin idaresinde ve kiliselerinin yanında bulunan mekteplerde yürütülmekteydi. Dini eğitim veren söz konusu bu mektepler, din adamı yetiştirmeyi hedefleyen ruhban okulu mahiyetindeydiler. Ancak 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ermeni toplumunun eğitim anlayışında bir 'laikleşme' başlamış ve dini eğitim veren kurumların dışında yeni eğitim kurumları da tesis edilmiştir.⁵⁶ 19. yüzyıla gelindiğinde, Ermeni toplumunda büyük bir eğitim-öğretim seferberliğinin başlatıldığı ve Anadolu'nun en ücra köşelerine varıncaya kadar hemen her yerde eğitim kurumlarının tesis edilmeye başlandığı görülmektedir.⁵⁷ Bu çerçevede, incelediğimiz dönemde Bitlis'te de çok sayıda eğitim kurumunun faaliyet gösterdiğine şahit olunmaktadır.

Vital Cuinet'nin verdiği bilgilere göre, 19. yüzyılın sonlarına doğru Bitlis vilayetinde Ortodoks Ermenilere ait değişik seviyede 53 okul ve bu okullarda eğitim gören 2.885 öğrenci bulunmaktadır. Katolik Ermenilere ait, 5 okul ve 343 öğrenci; Protestan Ermenilere ait ise 6 okul ve burada eğitim gören 505 öğrencinin bulunduğu kaydedilmektedir. Cuinet, vilayet genelinde bir diğer Hristiyan grup olan Keldanilere ait ise 325 öğrencisi olan 4 okulun bulunduğu bilgisini vermektedir. Cuinet, Bitlis sancağında ise, Ortodoks Ermenilere ait 16 ilkokul bulunduğunu, bu okullarda görev yapan 16 öğretmen ve burada 815 öğrencinin eğitim gördüğünü belirtmektedir. Cuinet'nin vilayetin eğitim kurumlarını zikrettiği tabloda Bitlis sancağında Katolik Ermenilere ait okul bulunmadığı görülmektedir. Protestan Ermenilere ait ise lise seviyesinde (écoles supérieures) erkek ve kız ayrı olmak üzere iki mektep bulunduğu kaydedilmektedir. Erkek okulunda 3 öğretmen görev yapmakta ve 250 öğrenci eğitim görmektedir. Kız okulunda ise 1 öğretmen görev yapmakta ve 100 öğrenci eğitim görmektedir.⁵⁸ Vital Cuinet'nin yanı sıra Bitlis vilayet salnâmelerinde de gayrimüslimlere ait eğitim kurumları hakkında bilgi bulunmaktadır. H. 1310 (1892) yılına ait Bitlis Vilayet Salnâmesi'nde "vilayet ve mülhakatı dahilindeki Ermeni, Protestan, Katolik, Keldani milletlerinin 69 bab mekâtib-i ibtidâiye ve sıbyaniyesinde dahi zükur ve inas 3.724 nefer şakird vardır" denilmektedir.⁵⁹ Ermenilere ait okulların sayısı konusunda Vital Cuinet ve Osmanlı resmi kaynaklarının verdiği rakamlar ile Ermeni kaynaklarında verilen rakamlar arasında büyük bir uçurum bulunmaktadır. Ermeni kaynaklarında 1914 yılında Bitlis vilayetinde Ermenilere ait 207 eğitim kurumu bulunduğu ve bu kurumlarda 9.309 öğrencinin eğitim gördüğü ifade edilmektedir.⁶⁰ Vital Cuinet'nin verdiği rakamlar ile devletin resmi verileri birbirine yakın olmakla beraber, Ermeni kaynaklarının bu konuda verdiği rakam hem Cuinet'nin hem de devletin gayrimüslim mekteplerinin tamamı için verdiği rakamın üç katına denk gelmektedir. Söz konusu kaynakların verdiği rakamlar arasındaki bu büyük farkın sebebi konusunda kesin bir şey söylemek zor olmakla beraber bu farkın, Ermeni kaynaklarının kırsal

⁵⁵ Kâtip Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145, s. 414.

⁵⁶ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni toplumunun eğitim hayatında meydana gelen değişim ve gelişim süreci hakkında geniş bilgi için bkz. Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 255-256.

⁵⁷ Kevork Aslan, *Armenia and The Armenians from The Earliest Times Until The Great War (1914)*, New York 1920, s. 117; Osman Nuri Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, c. 1-2, s. 753; Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 81.

⁵⁸ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie*, c. 2, s. 534.

⁵⁹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 156.

⁶⁰ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *Ermeniler*, s. 467.

bölgelerde kiliselerin bünyesindeki küçük mektepleri de hesaba katmış olabileceğinden kaynaklandığını düşünmekteyiz.

Vilayetin genelinde Ermenilere ait eğitim kurumları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra Bitlis şehrindeki eğitim kurumları hakkında detaylı bilgi verebiliriz. Bu konuda en geniş bilgiyi maarif salnâmelerinde bulmaktayız. Ancak maarif salnâmelerinde okulların kazadaki hangi yerleşim biriminde olduğu ile ilgili bir bilgiye yer verilmemektedir. Ancak okullardan bir-iki tanesinin kazaya bağlı nahiyelerde olma ihtimali bulunmakla beraber diğerlerinin Bitlis merkezde olduğunu tahmin etmekteyiz.

İncelediğimiz dönemde Bitlis kazasında Ermenilere ait ibtidâî (ilkokul) ve rüşdî (ortaokul) seviyesindeki mekteplerin isimleri, kuruluş tarihleri vs. diğer bilgilerini 1318 (1900) yılına ait maarif salnâmesinde yer aldığı şekliyle bir tablo halinde sunmak istiyoruz.

Tablo 1: H. 1318 (1900) Tarihli Maarif Salnâmesine Göre Bitlis'te İbtidâî ve Rüşdî Seviyesindeki Ermeni Okulları⁶¹

Liva	Kaza	Mektebin İsmi	Mektebin Mensup Olduğu Cemaat	Namına Ruhsat Verilmiş Olan Müdür-ü Mesul	Mektebin Derecesi	Talebe Sayısı		Mektebin Açılış Tarihi	Ruhsatname Tarihi
Bitlis	Bitlis	Misyonerler	Protestan	-	Rüşdî	60	-	Bilinmiyor	-
Bitlis	Bitlis	Garmirak	Ermeni	-	Rüşdî	70	-	Bilinmiyor	-
Bitlis	Bitlis	Khıntragadar	Ermeni	-	Rüşdî	42	-	Bilinmiyor	-
Bitlis	Bitlis	Hing Horan	Ermeni	-	Rüşdî	75	-	Bilinmiyor	-
Bitlis	Bitlis	Surp Kevork	Ermeni	-	İbtidâî	40	-	Bilinmiyor	-
Bitlis	Bitlis	Surp Sarkis	Ermeni	-	İbtidâî	35	-	Bilinmiyor	-

Yukarıdaki tabloya göre 1900 yılında Bitlis'te Ortodoks Ermenilere ait rüşdî 3 ve ibtidâî seviyede de 2 olmak üzere 5 okul bulunmaktadır. Bitlis'teki Protestanların hemen hemen tamamını Ermenilerin teşkil ettiği gerçeğinden⁶² hareketle Protestanlara ait yukarıdaki rüşdî seviyedeki mektebin de Ermenilere ait olduğunu kabul edebiliriz. Bu bilgilere dayanarak 19. yüzyılın sonunda Bitlis kazasında Ermenilere ait 6 okul ve bu okullarda eğitim gören 322 öğrencinin bulunduğunu ifade edebiliriz.

5-İkisadi Faaliyetleri

Bitlis şehri, eski çağlardan beri Anadolu'daki yollar üzerinde bir geçiş noktası olduğu için ticari yönden büyük bir öneme sahiptir. Bitlis, el-Cezire düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Toroslar'ı aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı eskiden beri ticaret kervanlarının güzergâhı olmuştur.⁶³ Ayrıca Bitlis şehri, değişik dönemlerde ürettiği birçok tarım ve sanayi ürünlerini de başka

⁶¹ *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1318, s. 1170-1171.

⁶² Bkz. Kasım Ertas, , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 60.

⁶³ Besim Darkot, "Bitlis", s. 226.

şehirlere ihraç etmiştir. Nitekim Yâkût el-Hamevî, 13. yüzyılda Bitlis'in bolluğu ve tatlılığıyla darbimesel olan meyvelerinin birçok şehre gönderildiğinden bahsetmektedir.⁶⁴ Bitlis'i ziyaret eden Evliya Çelebi de Bitlis bağlarından övgüyle bahsetmektedir. Bitlis bağlarını övmekle bitiremeyen Evliya Çelebi, çok bakımlı olan bu bağların genellikle Ermenilerin elinde bulunduğunu ifade etmektedir.⁶⁵ Nitekim Vahdettin İnce'nin aktardığı bir deyim de Ermenilerin bu alanda bölgede hâkim bir konuma sahip olduğunu göstermektedir. İnce, Van-Erciş bölgesinde bir şeye hırsla atılan, aç gözlülük eden kimseler için 'mîna Ermenîyê çav bi penêrê ter ketîye' (Taze peynir görmüş Ermeni gibi) denildiğini ifade etmektedir. Aynı durum karşısında Ermenilerin de 'mîna Kurdê çav bi dimsê sor ketîye' (Kırmızı pekmez görmüş Kürt gibi) denildiğini belirtmektedir.⁶⁶ Yukarıda ifade edilenler, Bitlis Ermenilerinin hayvancılık alanında bölgede etkin olmadıklarını, ancak buna karşılık bağ-bağçe işlerinde oldukça başarılı olduklarını göstermesi bakımından önemlidir. Dolayısıyla Ermenilerin Bitlis'te önemli bir ticaret malzemesi olan meyvelerin üretimi noktasında önemli bir konuma sahip olduklarını ifade edebiliriz.

Bitlis vilayet salnâmelerine yansıyan bilgilere bakıldığında 19. yüzyılda şehirde hemen hemen bütün esnaf gruplarının bulunduğu görülmektedir. Bu çerçevede şehirde birçok zanaat alanında çok sayıda ürünün imal edildiğine şahit olunmaktadır. Şehirde üretimi yapılan mazı, tiftik, tütün, kuru üzüm gibi çeşitli ürünlerin başta İstanbul, Halep, Erzurum ve Van olmak üzere çeşitli şehirlere ihraç edildiği kaydedilmektedir.⁶⁷ Bitlis'in bu zengin ticaret ve zanaat hayatında da Ermeniler ön planda yer almaktadırlar. Nitekim Evliya Çelebi Bitlis Ermenilerinden bahsederken "*cümle ankâ bâzergânlardır*"⁶⁸ diyerek Ermenilerin şehirdeki büyük tüccar sınıfını teşkil ettiğini vurgulamaktadır. Ermeni meselesi dolayısıyla Ermenileri oldukça sert bir şekilde eleştiren Rus General Mayewski, Ermenileri bazı açılardan övmekten de kendisini alamamaktadır. Van ve Bitlis vilayetlerinde 5 yılı aşkın bir süre Rusya Dışişleri Bakanlığı görevlisi olarak bulunan Mayewski, bütün Ermenilerin çalışkan olduklarını belirterek, Anadolu'nun doğusundaki illerde yaşayan Ermenilerin, eskiden beri ahalinin zengin tabakasını teşkil ettiklerini belirtmektedir. Mayewski, Ermenilerin her türlü sanayi, ticaret ve çiftçilikle meşgul olduklarını da ifade etmektedir.⁶⁹ Hatta Mayewski, "*şehirli Ermeniler kendileriyle ciddi rekabet edebilen Rumların bulunmadığı şehirlerde ticareti tamamen ellerinde bulundururlar*"⁷⁰ diyerek Ermenilerin ticaret alanındaki başarılarını vurgulamaktadır. Ayrıca Mayewski, Ermenilerin şayan-ı hürmet derecesinde tutumlu olduklarını ve günlük zaruri harcamalarını asgari düzeyde tutmayı başardıklarını belirterek, onların iktisatlı olduklarına da dikkat çekmektedir.⁷¹

İncelediğimiz dönemde Ermeniler; usta, tüccar ve esnaf olarak Bitlis'in yerel üretim ve ticaret hayatında etkin bir şekilde yer almışlardır. Bu çerçevede Ermenilerin, Altıncı,⁷² Saatçi,⁷³ Nalband,⁷⁴ Bezzaz,⁷⁵ Terzi,⁷⁶ Bakkal,⁷⁷ Dülger⁷⁸ ve Kasap⁷⁹ gibi birçok meslek alanda faaliyet gösterdikleri belgelere yansıyan kayıtlardan anlaşılmaktadır.

⁶⁴ Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), Mu'cemü'l-Büldan, Beyrut 1977, c. 1, s. 358-359.

⁶⁵ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 4, s. 70.

⁶⁶ Vahdettin İnce, *Kürdinsan: Bir Kürt Sosyolojisi Denemesi*, İstanbul 2013, s. 17.

⁶⁷ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 169-172.

⁶⁸ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, c. 4, s. 66.

⁶⁹ Mayewski, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiki*, (Çev.: Mehmed Sadık, Haz. Hamit Pehlivanlı), Van 1997, s. 31-32.

⁷⁰ Mayewski, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, s. 32.

⁷¹ Mayewski, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu*, s. 31-32.

⁷² *Bitlis Şer'iyye Sicili*, No: 411, s. 126.

⁷³ *Bitlis Şer'iyye Sicili*, No: 298, s. 144.

⁷⁴ *Bitlis Şer'iyye Sicili*, No: 333, s. 96, 156, 200.

6-Kamu Hizmetinde Ermeniler

Ermeniler, Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulundukları süre içerisinde devletin birçok resmi ve özel işlerinde görev almışlardır. Tanzimat döneminde devletin siyasi ve idari kurumlarının yapısında önemli değişimler meydana gelmiştir. Bu bağlamda Batılı devletlerin kurumlarına göre yeniden düzenlenen devlet kurumlarında gayrimüslimlere daha çok yer verilmeye başlanmıştır. Bu çabaların bir girişimi olarak ilan edilen Islahat Fermanı ile devletin Müslüman ve gayrimüslim bütün unsurları eşit kabul edilmiştir. Bu ferman ile birlikte gayrimüslimlerin devlet hizmetinde görev almaları en üst seviyeye ulaşmıştır.⁸⁰ Bu çerçevede 19. yüzyılda Bitlis Ermenileri; vilayet idare meclisi, belediye dairesi, adalet ve maliye başta olmak üzere hemen hemen bütün kamu kurumları ve idari kademelerde önemli görevlerde bulunmuşlardır. Çalışmamızın bu kısmında, Bitlis vilayet salnâmelerini ve şer'iyye sicillerini esas alarak vilayetin ve sancağın yönetim merkezi olan Bitlis'te kamu kurumlarında görev alan Ermenileri ele alacağız. Burada Ermenilerin görev aldıkları kurumların teşekkülü, gelişim süreçleri, gayrimüslimlerin görev alma veya seçilme esasları gibi konular üzerinde fazla durmayarak⁸¹ sadece söz konusu kurumların veya komisyonların isimleri ve burada görev alan Ermenilerin isimlerini zikretmekle iktifa edeceğiz. Yaptığımız araştırma neticesinde Bitlisli Ermenilerin şehrin hemen hemen bütün kamu kurumlarında görev aldıkları sonucuna ulaştık. Şimdi tespit edebildiğimiz kadarıyla kamu hizmetinde görev alan söz konusu Ermenilerin isimlerini ve ilgili kurumlardaki pozisyonlarını zikredeceğiz.

Bitlis'te Ermenilerin görev aldıkları başlıca kurum, devletin vilayetteki en üst yönetim kademesi olan valiliktir. H. 1317 (1899) ve H. 1318 (1900) tarihli vilayet salnâmelerinde, Bitlis vilayet valisi muavini olarak Andon Efendi'nin ismi geçmektedir.⁸² Bunun yanı sıra, valinin başkanlığında toplanan vilayet idare meclisinde de Ermeniler yer almışlardır. Vilayet idare meclisinde Ermeni Murahhasası tabii üye olarak yer almaktadır. Ayrıca Ermenilerden seçilmiş bazen iki bazen de bir üyenin bu mecliste yer aldıkları görülmektedir. Bu çerçevede görev alan üyeler olarak; Ermeni Murahhasa Vekili Eğişe Efendi,⁸³ Avidis Efendi,⁸⁴ Ağacan Efendi/Ağa,⁸⁵ Haçık Ağa ve Kigork Efendi⁸⁶ isimleri vilayet salnâmelerine isimleri yansıyan Ermenilerden birkaçıdır.

Ermeniler, valiliğin yanı sıra belediye dairesinde de görev almışlardır. Belediye dairesinde a'zâ olarak Kendiryan Agop Ağa,⁸⁷ Beşiryan Murat Ağa,⁸⁸ Kakosyan Haçık Efendi,⁸⁹ Haçmanukyan Agop Efendi⁹⁰ ve Basmacıyan Haçmanuk Efendi⁹¹ görev almışlardır. Kabile (kadın ebe) olarak da İskuhi Hanım⁹² ismi göze çarpmaktadır.

⁷⁵ Bitlis Şer'iyye Sicili, No: 333, s. 107.

⁷⁶ Bitlis Şer'iyye Sicili, No: 333, s. 136, 157.

⁷⁷ Bitlis Şer'iyye Sicili, No: 333, s. 156.

⁷⁸ Bitlis Şer'iyye Sicili, No: 333, s. 157.

⁷⁹ Bitlis Şer'iyye Sicili, No: 412, s. 76.

⁸⁰ Geniş bilgi için bkz. Kasım Ertaş, , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 170-172.

⁸¹ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Kasım Ertaş, , *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 172-190.

⁸² Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1317, s. 106; H. 1318, s. 106.

⁸³ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1316, s. 103; H. 1317, s. 107; H. 1318, s. 107.

⁸⁴ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1310, s. 107.

⁸⁵ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1310, s. 107; H. 1316, s. 103; H. 1317, s. 107; Ermeniler, kendi toplumlarına özgü isimlerin yanı sıra Ağacan, Murat, Muratcan, Aslan ve Abdülkerim gibi Müslümanlarca kullanılan isimleri de kullanmışlardır. Bkz. Kasım Ertaş, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Diyarbakır Ermenileri*, s. 106.

⁸⁶ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1318, s. 107.

⁸⁷ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1310, s. 118.

⁸⁸ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1316, s. 116; H. 1317, s. 120; H. 1318, s. 120.

⁸⁹ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1316, s. 116.

⁹⁰ Bitlis Vilayet Salnâmesi, H. 1317, s. 120; H. 1318, s. 120.

Ermenilerin görev aldıkları bir diğer önemli görev sahası ise adliye teşkilatıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nda başlangıcından 19. yüzyıla kadar adalet işleri, kadı veya naib tarafından idare edilen tek hâkimli şer'îye mahkemesi vasıtasıyla yürütülmüştür. Ancak 19. yüzyılda devletin idari yapısında meydana gelen değişim ile birlikte yeni mahkemeler kurulmuştur. Kurulan bu yeni mahkemelerde gayrimüslimler de a'zâ olarak görev almışlardır. Bu çerçevede; istinaf, bidayet ve ticaret mahkemelerinde çok sayıda Ermeni'nin a'zâ olarak yer aldıklarına şahit olunmaktadır. Hukuk ve Ceza Dairesi üyeleri aynı olan Bitlis İstinaf Mahkemesi'nde a'zâ olarak; Mihçıyan Setrak Efendi,⁹³ Kakosyan Avidis Efendi,⁹⁴ Karabet Efendi,⁹⁵ Agop Efendi,⁹⁶ Avakim Efendi⁹⁷ ve Setrak Efendi⁹⁸ isimli Ermeniler görev almışlardır. İstinaf Mahkemesi Hey'et-i İthâmiyye a'zâsı olarak da Mıgırdiç Efendi⁹⁹ ve Mardiros Efendi¹⁰⁰ yer almışlardır. Bidayet Mahkemesi Hukuk Dairesinde ise a'zâ olarak Bakkalyan Sirop Efendi,¹⁰¹ Apit Efendi¹⁰² ve Murat Efendi¹⁰³; Ceza Dairesi a'zâsı olarak da Beşiryan Avidis Efendi,¹⁰⁴ Mıgırdiç Efendi¹⁰⁵ ve Mardiros Efendi¹⁰⁶ isimleri görülmektedir. Ticaret Mahkemesi a'zâsı olarak da Kendiryan Murat Ağa,¹⁰⁷ Apit Efendi,¹⁰⁸ Kendiryan Agop Ağa,¹⁰⁹ Mardiros Efendi¹¹⁰ ve Murat Efendi¹¹¹ salnâmelere ismi yansıyan birkaç kişi olarak zikredilebilir.

Ermeniler Bitlis'te asker ve polis teşkilatında da değişik kademelerde görev almışlardır. Birinci Merkez Taburu İkinci Piyade Bölüğü Jurnal Emini Cercis Ağa,¹¹² Asakir-i Jandarma efradından Setrak veled-i Hovannes,¹¹³ Asakir-i Jandarma Süvari Çavuşanından Agob veled-i Haçik,¹¹⁴ Polis memuru Agop Efendi¹¹⁵ ve Asadur Efendi¹¹⁶ isimleri belgelere yansıyan Ermenilerden birkaçı olarak ifade edilebilir.

Yukarıda zikrettiklerimizin yanı sıra; Matbaa dairesinde Sermürettib-Mütercim Tomas Efendi ve Mürettib-i Sani Agop Efendi,¹¹⁷ Reji İdaresinde Muhasebeci Boğos Efendi¹¹⁸ ve Hekimyan Efendi,¹¹⁹ Bank Şube Heyeti a'zâsı Serkis Ağa,¹²⁰ Sandık Meclisi a'zâsı Emedyan/

⁹¹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 120; H. 1318, s. 120.

⁹² *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 118.

⁹³ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 113.

⁹⁴ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 113.

⁹⁵ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 110; H. 1317, s. 114.

⁹⁶ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 110; H. 1317, s. 114.

⁹⁷ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 115.

⁹⁸ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 115.

⁹⁹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 111; H. 1317, s. 115.

¹⁰⁰ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 116.

¹⁰¹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 114.

¹⁰² *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 115.

¹⁰³ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 116.

¹⁰⁴ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 114.

¹⁰⁵ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 111; H. 1317, s. 115.

¹⁰⁶ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 116.

¹⁰⁷ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 112.

¹⁰⁸ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 112; H. 1317, s. 116.

¹⁰⁹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 116.

¹¹⁰ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 117.

¹¹¹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 117.

¹¹² *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 116.

¹¹³ *Bitlis Şer'îyye Sicili*, No: 298, s. 23.

¹¹⁴ *Bitlis Şer'îyye Sicili*, No: 298, s. 38.

¹¹⁵ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 116; H. 1317, s. 119; H. 1318, s. 120.

¹¹⁶ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 120.

¹¹⁷ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 110.

¹¹⁸ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 119.

¹¹⁹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 122.

Amedyan Serkis Ağa;¹²¹ Meclis-i İdare Hey'et-i İthamiye a'zâsı Ağacan Ağa¹²² ve Kigork Efendi;¹²³ Hey'eti Tahkikiye a'zâsı olarak Meclis-i İdare-i Vilayet A'zâsından Ağacan Efendi;¹²⁴ Vesait-i Nakliye Komisyonu a'zâsı olarak Beşiryan Murat Ağa¹²⁵ ve Kakosyan Haçık Efendi¹²⁶ isimleri zikredilebilir. Ayrıca Bitlis'teki me'murin-i fenniye başlığı altında verilen memurlar arasında Kondüktör Levon Efendi¹²⁷ ismi göze çarpmaktadır. Bunların yanı sıra; Tahsilat Komisyonu Reisi Vali Muavini Andon Efendi;¹²⁸ Piyade Tahsildarı Agop Efendi;¹²⁹ Süvari Tahsildarı Mosis Efendi¹³⁰ ve Süvari Tahsildarı Nazar Efendi¹³¹ Bitlis'te kamu hizmetinde görev alan ve isimleri belgelere yansıyan bazı Ermeniler olarak zikredebilir.

SONUÇ

Bitlis şehri, sahip olduğu stratejik konumu dolayısıyla tarih boyunca önemli bir yerleşim birimi olarak varlığını korumuştur. M.Ö. VII. veya VI. yüzyılda Van-Tuşpa merkezli bölgeye yerleştikleri kabul edilen Ermenilerin, Bitlis şehrinin kurulduğu ilk zamandan itibaren burada varlık gösterdikleri varsayılmaktadır. Bitlis şehrinin kadim sakinleri olan Ermeniler, bölge Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girmeden önceki tarihsel süreçte hem siyasi hem de iktisadi açıdan burada etkin bir konumda olmuşlardır. Bitlis 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girdikten sonra da Ermeniler bölgenin sosyo-kültürel hayatında ön planda olmuşlardır. Bitlis Osmanlı İmparatorluğu'nun hakimiyeti altına girdiği dönemde Ermeniler, şehir nüfusunun % 80'ini oluşturmaktadırlar. 19. yüzyıla gelindiğinde ise Bitlis şehrinin nüfusunun yarısını veya en az yarısına yakın bir oranını yine Ermenilerin oluşturduğu görülmektedir. Aynı dönemde Bitlis vilayeti, Anadolu'daki Ermeni nüfusunun en yoğun olduğu altı vilayetten (vilâyât-ı sitte) birisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yapılan araştırma neticesinde 19. yüzyılda Ermenilerin Bitlis'in iktisadi hayatında; usta, tüccar ve esnaf olarak ön planda oldukları ve şehrin yerel üretim ve ticaret hayatına büyük katkılar sundukları görülmüştür. Ayrıca Bitlisli Ermenilerin bu dönemde iktisadi hayatının yanı sıra şehrin idari hayatında da söz sahibi oldukları görülmektedir. Ermenilerin görev aldıkları başlıca kurum, devletin vilayetteki en üst yönetim kademesi olan valiliktir. Ermenilerin burada vali yardımcılığı görevinde bulundukları, bunun yanı sıra vilayet idare meclisi, belediye dairesi, adalet ve maliye başta olmak üzere hemen hemen bütün kamu kurumları ve idari kademelerde önemli görevler üstlendiklerine şahit olunmuştur.

İncelediğimiz dönemde Ermeniler, Bitlis'te kiliseleri, manastırları, eğitim kurumları, iktisadi ve idari faaliyetleri ile şehrin sosyo-kültürel hayatında oldukça aktif bir şekilde yer almışlardır. Şehrin toplumsal hayatında önemli bir konumda olmalarına rağmen bugüne kadar Türkiye'de Bitlis Ermenilerini bu açıdan ele alan çalışma neredeyse yok gibidir. Bir makalenin sınırları içerisine sığmış olan bu çalışmamızın araştırmacıları bu alanda yapılacak daha kapsamlı araştırmalara sevk etmesini ümit ediyoruz.

¹²⁰ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 112.

¹²¹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 109; H. 1317, s. 113; H. 1318, s. 114.

¹²² *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 107.

¹²³ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1318, s. 107.

¹²⁴ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 117.

¹²⁵ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 117; H. 1318, s. 121.

¹²⁶ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 117.

¹²⁷ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310, s. 112; H. 1316, s. 108; H. 1317, s. 112.

¹²⁸ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 116; H. 1318, s. 112.

¹²⁹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 118.

¹³⁰ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1316, s. 118; H. 1317, s. 122; H. 1318, s. 122.

¹³¹ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1317, s. 122; H. 1318, s. 122.

KAYNAKÇA

- ALTUNAY, Emine, “1540 (H. 947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1994).
- ASLAN, Kevork, *Armenia and The Armenians from The Earliest Times Until The Great War (1914)*, New York 1920.
- BIRD, Isabella L., *Journeys in Persia and Kurdistan*, New York & London 1891.
- Bitlis Şer’iyye Sicili*, No: 298; No: 333; No: 411; No: 412; No: 413.
- Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310; H. 1316; H. 1317; H. 1318.
- BOURNOUTIAN, George A., *Ermeni Tarihi*, (Çev. Ender Abadoğlu-Ohannes Kılıçdağı), İstanbul 2011.
- CUINET, Vital, *La Turquie d’Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L’Asie Mineure*, Paris 1891.
- DARKOT, Besim, “Bitlis”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1979, c. 2, ss. 657-661.
- ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye Maarif Tarihi*, İstanbul 1977.
- ERTAŞ, Kasım, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Diyarbakır Ermenileri*, İstanbul 2015.
- EVLIYA ÇELEBİ, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, (Haz. Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman), İstanbul 2001.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), İstanbul 2006.
- HEWSEN, Robert H., “The Historical Geography of Baghesh/Bitlis and Taron/Mush”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa 2001, ss.41-58.
- <http://ermenistan.de/sarkis-hatspanian-yazi-bitliste-15-kilise-beri-gel-canan-beri-gel/> (21.02.2016).
- İNCE, Vahdettin, *Kürdinsan: Bir Kürt Sosyolojisi Denemesi*, İstanbul 2013.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İlk Nüfus Sayımı 1831*, Ankara 1943.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (Çev. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2010.
- KÂTİP ÇELEBİ, *Cihannümâ*, İstanbul 1145.
- KEVORKIAN, Raymond H.-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu’nda Ermeniler*, (Çev. Mayda Saris), İstanbul 2013.
- KINNEIR, John Macdonald, *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London 1813.
- KINNEIR, John Macdonald, *Journey Through Asia Minor, Armenia, and Koordistan, in the Years 1813 and 1814*, London 1818.
- KÜLEKÇİ, Cahit, *İslam Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri*, İstanbul 2012.
- LYNCH, H. F. B., *Armenia: Travels and Studies*, London 1901.
- MANGALTEPE, İsmail, “XIX. Yüzyıl Seyahatnamelerinde Bitlis”, *II. Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2007, ss. 285-294.
- MAYEWSKI, *Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiki*, (Çev.: Mehmed Sadık, Haz. Hamit Pehlivanlı), Van 1997.

- MERCAN, M. Salih, “Bitlis Vilayeti Dahilinde Tahrir Edilen Ermeni Nüfusun Miktarı ile Devlet Hizmetinde İstihdam Edilen Memurların Maaş, Rütbe ve Vazifeleri”, *II. Uluslararası Ahlat-Avrasya Bilim, Kültür ve Sanat Sempozyumu*, ss. 335-346.
- MORGAN, Jacques de, *The History of the Armenian People: From the Remotest Times to the Present Day*, Boston 1918.
- SAKİN, Orhan, *Osmanlı’da Etnik Yapı (1914 Nüfusu)*, İstanbul (t.y.).
- Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye*, H. 1318.
- SERDAR, Mehmet Törehan, *Bitlis (1915-1916) Tehcir-Göç-İşgal ve Kurtuluş*, Bitlis 2007.
- ŞEMSEDDİN SAMİ, “Bitlis”, *Kamûsü’l-A’lâm*, İstanbul 1306, c. 2, ss. 1239.
- THOMSON, Robert W., “Bitlis and Armenian Histories”, *Armenian Baghesh/Bitlis and Taron/Mush*, (Ed. Richard G. Hovannisian), Costa Mesa 2001, ss. 105-117.
- TUNCEL, Metin, “Bitlis”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, c. 6, ss. 225-228.
- ULUÇAM, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II: Bitlis*, Ankara 2002.
- URFALI MATEOS, *Mateos Vekayi-Namesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrand D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure- Halil Yınanç), Ankara 2000.
- VANLI, Sebahattin, “Bitlis Olayları (1895 ve 1914)”, *IV. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2011, ss. 448-455.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh (ö. 626/1229), *Mu’cemü’l-Büldan*, Beyrut 1977.
- YAPIŞTIRAN, Cihan, “19. Yüzyıl İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün”, (*Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Marmara Üniversitesi SBE, 2013).